

ИСТОРИЯ НА КНИГАТА
BOOK HISTORY

СКРИПТУРИ И „АТЕЛИЕТА“ В ПОМОЩ
НА ИСТОРИЧЕСКАТА ЕПИГРАФИКА (ПО ПРИМЕРА
НА TERRITORIUM MONTANENSIMUM)

Калин Стоев

*Университет по библиотекознание и информационни технологии
Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър
Фол“ – БАН*

Резюме: Издаването на надписи от Класическата античност е от незаменима помощ за историци и археолози. За пълноценното им интегриране в историческото изследване обаче би било полезно и изследването на самия процес и обстоятелства на „издаване“ на античните надписи, т.е. какви обстоятелства са влияели върху изработването и поставянето им, както и на спецификите на тяхната палеография (*scripturae*). Изследването е базирано на частен случай, като е използвано епиграфското наследство от областта на антична Монтана (*territorium Montanensium*), и предлага хипотеза за разпределението на някои от надписите като продукция на две отделни „ателиета“ в периода ок. 150 г. – ок. 235 г.

Ключови думи: епиграфика; палеография; Долна Мизия; Монтана; *territorium Montanensium*; римски провинции

Издаването и каталогизирането на епиграфски паметници се е наложило като съществена част от изследването на римската история и общество в имперския период поне от 200 години. Липсата на конкретен интерес на класическите автори към социално-икономическите отношения в провинциите налага използването на местни документални извори – латински и гръцки надписи, за допълване на картината на римското провинциално общество. Появата на надписите зависи от редица исторически условия, които благоприятстват развитието на т.нар. „епиграфски навик“, с други думи, приобщаването на провинциалното население към епиграфското отбелязване на определени части на ежедневния му живот. „Епиграфският навик“ постепенно се налага в

литературата като мерило за процеса на „романизацията“ в провинциите, особено в разпространението на надгробията – *tituli sepulcrales*, с други думи, те показват и цивилизационната и асимилационната стойност на римската власт в провинциите.

За да бъдат пълноценно използвани като извор, епиграфските паметници се операционализират като обект на изследване сами по себе си и като такива се издават в нарочни поредици. Началото на заниманията с епиграфика започва именно от каталогизирането им в качеството им на „древности“ (*antiquities*), с нерегулярни публикации в книги, сборници с описания на антични обекти или колекции, дело на хуманисти, като например Никола Фабри дьо Переск (1580–1637) и Шарл дьо Брос (1709–1777) (Lassere, 2005: 17). Проявяват се и първите опити за каталогизация на епиграфските паметници – Луиджи Антонио Муратори със своя „*Novus thesaurus veterum inscriptionum*“ („Нов тезаурус на древните надписи“) в четири тома (1739–1742) (Schmidt, 2004: 9), като може би първият по-значителен опит е на Йохан Каспар Орели в Цюрих с неговия корпус „*Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio, ad illustrandam Romae antiquitatis disciplinam accomodata*“ („Най-подробна колекция на подбрани латински надписи, приспособени за илюстриране на древностите на Рим“) (1828) (Lassere, 2005: 18). Идеята за създаването на всеобщ корпус на латинските надписи на Римската република и империя е изказвана от учени и антиквари като Х.-Г. Нийбур и Бартоломео Боргези, но в крайна сметка се осъществява в Берлин и Пруската академия на науките от Теодор Момзен, под чието ръководство от 1863 г. започва да се издава епиграфската поредица „Корпус на латинските надписи“ („*Corpus inscriptionum latinarum*“, *CIL*), основна епиграфска поредица и досега, където в отделните томове са обхванати надписите от Италия и провинциите на Римската империя (Schmidt, 2004: 8–9). Всеки том изброява откритите в конкретната провинция надписи, като изложението ги групира по определени типове. Някои от томове на *CIL* са посветени на определени типове надписи – например *miliaria* (крайпътни колони) или *diplomata militaria* (военни дипломи) (Schmidt, 2003).

Характерно за латинската епиграфика е категоризирането на надписите – обикновено публикуването им в поредица върви от надписите, свързани с по-издигнатите прослойки: почетни надписи за императора, за различни божества, надгробни паметници, а накрая – т.нар. *instrumentum domesticum*, надписани предмети със стопанско или друго предназначение.

Епиграфските паметници са характерни за всички провинции на Римската империя, макар разпространението им в отделните провинции да зависи от различни обстоятелства (Macmullen, 1982: 235). Изглежда, че пикът в разпространението на латинските надписи от Дунавските провинции, обхващали земите на днешна България – Горна Мизия

(приблизително земите на дн. Видинска област) и Долна Мизия (приблизително днешните български земи на север от Стара планина и земите на дн. румънска Добруджа), настъпва към края на II век – началото на III век¹, следвайки общите тенденции в империята (Macmullen, 1982: 235).

Увеличаването на броя надписи в определени епохи трябва да се отдаде преди всичко на налагането на споменатия вече „епиграфски навик“ в провинциите, който от своя страна е зависел от наличието на достатъчен брой латинофонско (за провинциите на Римската империя с елинистическа култура – елинофонско) население, което придобива социалния модел на поведение на римското общество да документира събития от личния си живот чрез епиграфска изява и наличието на производствени центрове („ателиета“), които са свързани с него (Weber, 1995: 258). Първият от описаните процеси е видим чрез самите паметници, които показват постепенно увеличаване на броя на гражданите, който, разбира се, варира с усложняването на структурата на римското население в българските земи – от преди всичко войници по границата („Дунавския лимес“) и военно-административен персонал към наличие на градско население и институции, а вече през III век – романизирано местно (най-вече тракийско) население в градските територии. Въпреки че тази демографска картина може сама по себе си да служи като датировъчен жалон – например по наличието на определен тип римски имена по паметниците (например императорски фамилии, като Aelius, Augelius, обикновено приемани от втората половина на II век и през III век от новороманизираното население), много често голям брой паметници остават общо датирани в широк времеви диапазон (Stoev, 2017: 9–11).

Затова, в случай че се натъкнем на надпис, който позволява само груба датировка според горепосочените исторически процеси, от голяма помощ е изследването на палеографията на надписа, т.е. на специфичния за конкретния паметник начин на оформяне на буквите – scriptura, ако използваме определението в класическото съчинение на Е. Хюбнер „*Exempla scripturae epigraphicae latinae. A Caesaris dictatoris morte ad aetatem Iustiniani*“ („Примери на скриптура на латинската епиграфика от смъртта на диктатора Цезар до времето на Юстиниан“: Hübner 1885). Неговата книга обаче изследва общия случай на налагането на определена „мода“ в скриптурите, с някои препратки към провинциите. Затова няма да е излишен опит за прецизиране, доколкото е възможно, на обстоятелствата за налагане на определена „скриптура“ в епиграфските паметници, както и да се направи крачка в посока към разкриване на влиянието на историческите и социално-политическите и административните обстоятелства, влияещи върху „издаването“, т.е. изработването и поставянето, на античните надписи.

Регионът на днешна Монтана (*regio/territorium Montanensium*) ни предоставя рядък случай за разкриване на дейността на различни администрации на римската власт в днешните български земи. Областта на днешния град е била позната на римляните общо като „планинската област“, *Montanae*, която, изглежда, е била включена в тракийската стратегийна организация на Одриската държава. Епиграфски свидетелства от Монтанската област се появяват едва в края на I век и началото на II век, като става въпрос за надписана строителна керамика и военни дипломи, които свидетелстват за гарнизон с охранителни функции и строеж на укрепление с охранителни функции (Tacheva, 2000: 93 и сл.).² Епиграфски паметници от основния тип, т.е. каменни надписи, започват да се появяват към средата на II век. По-долу ще стане въпрос за тяхната функция и причините за появата им. Кохортата е заемала малко укрепление, *praesidium*, вероятно на днешното Кале в града. Другаде обосновахме защо не може да се говори за лагер на кохорта от типа на *castellum*, т.е. постоянна база на помощна част в Монтана, а по-скоро за малък укрепен пункт с наблюдателно-полицейски функции (Stoiev, 2016). Епиграфската документация от по-късно време разкрива поне четири администрации, активни понякога синхронно, понякога в различно време, чиито представители поставят надписи: една военна, която вероятно е свързана с легионите на Долна Мизия – Първи италиейски и Единадесети Клавдиев (*legio I Italica*, *legio XI Claudia*), съответно с местната охрана на известния по надписи *regio/territorium Montanensium*; втора е свързана с икономическата администрация (*vectigalis* – индиректни такси) поне докъм средата на II век; цивилно управление от типа на *vicus* или *municipium*, за което са споменати институции (*decuriones*); императорска администрация, отговорна за посветителните надписи – и в класическия период, и от по-късно време. Като отделен проблем стои всъщност най-голямата епиграфска база от Монтана – тази на паметниците с посвещения от светилището на Диана и Аполон, които могат да се дължат на светилищно ателие, но в някои случаи може да са дело на легионните администрации. Дали обаче можем да говорим за отделни ателиета на всяка от тези администрации?

Да обърнем поглед към самите надписи от Монтана. Според корпуса на В. Велков и Г. Александров (Velkov; Aleksandrov, 1994) в Монтана са открити и публикувани 150 надписа, като в последните години се появяват и няколко нови. Без да се обхващат всички, в последващото изложение ще се приведат основните категории скриптури в тях, с коментари за евентуалните социално-икономически или политически обстоятелства, които насочват към датировката и типологията, позволяващи ни да ги припишем към дадено ателие с определен период на дейност. Трябва да се отбележи, че не всяка разлика в скриптурите говори за изработка в специфично ателие – нерядко разликата се дължи на общата „мода“ в изработването на надписите в

империята³, която оказва влияние на каменоделците в различните провинции. В следващите редове ще проверим работната си хипотеза, като съпоставим скриптурите по надписите от Монтанския регион с характерните за времето и региона начини на изписване на отделните букви и други палеографски особености (наличие на курсивен шрифт, лигатури и т.н.).

За целта можем да определим предварителна хронология на наличните надписи, използвайки исторически признаци, след което да разпределим спецификите на палеографията в по-специфична схема. За целта използваме няколкото надписа, които могат да бъдат сигурно датирани (за целите на изложението ще ги определим като скриптура тип 1). Между 40-те години на II век и 60-те години на II век трябва да се датират свидетелства, свързани с митническата администрация (*portorium Illyrici*)⁴ (фиг. 1). Приблизително в този период, през 147 г., от разквартирувани за лов на диви животни в региона пехотни и флотски войски е издигнато посвещение на Диана (Velkov; Alexandrov, 1988: 271–277; Bérard, 1991, 75–105), което има сходна скриптура – типична за палеографията през първата половина на II век. Обстоятелството може да се свърже с факта, че във военните територии на провинция Долна Мизия, каквато е била Монтана, отговарящи за снабдяването на Дунавските легиони, са били иззети от гражданската администрация на прекупвачите на провинциалните такси и са били предадени за администриране от легиона (Stoev, 2016: 38–44). Надписите от този тип се отличават със скриптура, характерна за периода (вж. например Velkov; Alexandrov, 1988), и лесно могат да се отграничат от останалите.

Други надписи (да речем, „късни“ типове), които могат да се датират и отделят, стоят в крайния период на епиграфска активност в региона на Монтана. Те ясно носят официален характер и са датирани по споменатите в тях императори – Север Александър и Максимин Тракиец, съответно през 234–235 и 235 г.; изглеждат изработени в едно ателие, от което съдим не само заради близката хронология, но и поради близостта в палеографията им: видими характеристики са специфичните форми на М, чийто клин на места е по-скъсен от страничните „крачета“; Т с по-дълга горна хаста; V с две прави хаста – една форма, по-различна от другите надписи в Монтана, където често една хаста е по-извита или по-дълга. Датирани, спадащи към епохата на Късния принципат, са и двата надписа за строеж на наблюдателна кула и порта на укрепление от 256–258 г. (Velkov; Alexandrov, 1994, Nos. 2, 4, 5, 6)⁵.

Между тези две ясно датирани групи надписи се наблюдават редица надписи, в които се отчитат разнообразни палеографски характеристики. Тук може да се регистрират по-специфични групи, но е трудно да се открие ясна последователност, тъй като, без съмнение, различните майстори каменоделци са инкорпорирали разнообразни скриптури в

текстовете си. На базата на някои по-ярки характеристики все пак може да обособим определени закономерности в хронологията на изработката.

Може би най-многобройната и важна група надписи от региона произхождат от светилището, посветено на Диана и Аполон (**тип 2**).⁶ Това са надписи, които се отличават с правилен, официозен, дори монументален шрифт, като най-ранните, изглежда, са на провинциалните управители М. Понций Лелиан (Marcus Pontius Laelianus), датиран през 161–169 г., и Л. Статилий Север (160) (Velkov; Alexandrov, 1994, Nos. 11a, 11b, 50). С по-голяма или по-малка сигурност към този период може да причислим още няколко надписа, а фактът, че става въпрос преди всичко за посвещения на Диана или Аполон, както и някои сходни общи характеристики (например L с къса долна хаста) показват, че има континуитет с най-ранния шрифт в Монтана (пример във фиг. 2), който описахме по-горе (Velkov; Alexandrov, Nos. 10, 11, 16, 34, 39, 50, 55, 71 и др.).⁷

Във времето на династията на Северите (193–235) някои надписи на светилището (Velkov; Alexandrov, 1994, Nos. 14a, 15, 19, 32, 38, 42, 44, 35, 36, 89) представляват модификации на този ранен светилищен „Антонинов“ тип скриптура (вж. фиг. 3 за типичен пример). Тяхна отличителна черта е гъвкавото V, свито в долната част, в някои се появява „камшичесто“ L (например в No. 32, с удължена нагоре и извита долна хаста), както и G с извита назад черта. Камшичестото L се появява и в емблематичен пример, изглежда, на посвещение на Diana Regina от бенефициария (подофицер с административни функции) на провинциалния управител (Velkov; Alexandrov, No. 57, фиг. 4). Скриптурата тук може да се нарече уникална за региона, а освен споменатото характерно L има и знаци без аналози, като например ромбовидните знаци за O. Интересно е, че в този надпис се споменава службата на офицера в territorium-а на Монтана, т.е. може да става дума за ателие, подчинено на администрацията на тази специфична територия, вероятно „военна територия“ за легионите на Долна Мизия.⁸

В надписите – посвещения, свързани със светилището от периода на Северите (**тип 3**), има и други „аномалии“. Една поредица от тях показват по-слаба връзка с традиционната продукция на надписи от типове 1 и 2, но особено е и съдържанието. Характерното V със стеснена долна част се появява в надписи, които не представляват посвещения на Диана и Аполон, например посветителен надпис на „свещения бог“ (Velkov; Alexandrov, No. 45), който, изглежда, е поставен от повисокопоставено лице, ако се съди по името му – L. Attienus Iulianus, отличаващ се с класическата си римска номенклатура с традиционен италиейски когномен от масата посветители, известни по надписите с традиционни за военния романизъм имена.⁹ Същевременно изписването на V в неговия надпис е по-разнообразно и показва курсивна форма на един специфичен за III век шрифт, възходящ обаче към много по-ранен модел (**тип 4**), който е използван за надписи на военна част от местно

опълчение – *numerus* (Velkov; Alexandrov, 1994, 20 – *Seleucus, librarius numeri circitorum regionariorumque*).¹⁰ Подобна скриптура говори за военно ателие, което е видимо по сходния курсивен шрифт и изписване на тази буква от списъка с военни от *legio XI Claudia* (Velkov; Alexandrov, 1994: No. 1). И камшичестото L, и курсивното, леко наклонено надясно V са характерни за един наложил се на границата между II и III век стил, типичен за ателиета във военни територии (Petrovich, 1975: 64).

Това според нас доказва, че използваният тук през III век шрифт е не само характерен за епохата, а е по модел на друго, военно ателие, което продължава своето съществуване от настаняването на охранително-снабдителни войски тук, за да обслужва администрацията на региона. Така в региона можем да идентифицираме поне едно ателие през 40-те години на II век и поне две ателиета от 60-те години на II век насетне – на военните (**тип 4**) и на светилището, като последното проявява една скриптура до времето на Северите и друга – след тях (**типове 2 и 3**). Имайки предвид, че други надписи на *numerus circitorum regionariorumque* използват твърде стандартизиран и опростен шрифт (например Velkov; Alexandrov, 1994: 30), а други (Velkov; Alexandrov, 1994, 62) имат специфична палеография, отново с камшичестото L, изглежда, надписи от тип 3 са били продукция, отново създавана за военната охрана и администрация на *territorium Montanensium*.

Интересно е, че някои надписи, свързани с администрацията в Монтанския регион, първоначално са издържани в известен смисъл в банална палеография, приблизително до времето на императорите Марк Аврелий и Луций Вер (161–169). Тя изглежда свързана със скриптура от тип 3 от светилището – например в No. 53 палеографията може да се класифицира като близка до тази на надписите от тип 3 с характерното си V (Nos. 14a, 15). Това потвърждава, че „модата“ на късния шрифт (**тип 3**) е свързана с военна работилница, на която безспорно е принадлежал един друг надпис на официалната власт (No. 59). Така трябва да приемем, че и военната администрация на региона в ранния период се е ползвала от ателието на светилището, следователно за налагането на палеография от тип 3 е способствало рязкото „военизиране“ на региона.

Хронологичните измерения на това „издаване“ на надписи от Монтана, изглежда, може да бъдат добре обобщени на базата на продукцията на ателиетата и типовете надписи. През 40-те години тук е имало работилница, свързана с администрацията на региона, която е произвеждала най-ранните надписи в региона. След организирането на военния надзор тук през 50-те години на II век основната продукция са надписи от типове 2 и 4, т.е. едновременно са функционирали светилищно и военно ателие. След нашествието на костобоките в Мизия и Тракия през 170–171 г. (за него: Gerov, 1980; Scheidel, 1990), което е наложило създаване на специална военна част за региона, настъпва описаната промяна в скриптурата на „светилищното“ ателие (**тип 3**).

Независимо от това, благодарение на установените традиции в *scriptura monumentalis*, възприета от местните майстори, тип 2 е продължавал да бъде използван и през III век (например Nos. 30, 26, където са налични характеристики и на двата шрифта). Това важи и за по-малкото на брой „цивилни“, най-често надгробни, надписи в Монтана, принадлежащи на някакъв тип гражданско управление (по-скоро общност от села – *vici*: Манов; Марков, 2016: 179–188), поставени около времето на косто-бокското нашествие. Тук личи официалната скриптура на ателието, произвеждащо тип 2, но по-неугледно изработен. Възможно е това се дължи на отделно ателие в някое от селищата около светилището, но от друга страна, е възможно така да е изглеждала „цивилната“ продукция на светилищното ателие.

Що се отнася до типа, който по-горе определихме като **късен** и изцяло свързан с надписи с армейски единици или структури, той носи някои характеристики на продукцията на тип 3 за военната администрация на „територията“ на Монтана (Velkov; Alexandrov, 1994: No. 57) – това са G със скосено назад „краче“ и на места характерното L. Надписите отпреди голямата криза в империята (Nos. 2, 3), изглежда, също са поставени от „светилищното“ ателие, заработило от края на II век. No. 4, посветен на императорите Валериан и Галиен от друга „опълченска“ част в региона – *cohors III Collecta*, както и Nos. 5–6 вече представляват ново развитие, в което се проявява преди всичко трансформация на палеографията на античните надписи в скриптура от по-късен тип (вж. например V със заоблен клин), и трябва да се отдадат на общите тенденции в империята. Те може би са изработвани от различна работилница, след тежките демографски и икономически проблеми през III век, причинили заника на региона, както и изобщо на голяма част от провинция Долна Мизия.

Изводите, произтичащи от предложеното изследване и методика, са, разбира се, предварителни. Разглежданите типове надписи проявяват множество особености, така че в бъдещи изследвания може да бъдат определени и подтипове, които вече биха зависели от редица фактори, включително подготовката и предпочитанията на отделния майстор (срв. Керри, 1991: 12–16). Въпреки това подобно обобщение на основните тенденции на изработването на надписи в определен регион може да допълни досегашните практики на събиране, систематизиране и издаване на епиграфски източници, като направи този дял на публикуването на първичен изворов материал по-дълбоко изследван и полезен за историците и археолозите.

Фиг. 1. Надпис в чест на Диана, поставен от служителите на митническите служби (порториум). РИМ-Монтана. Снимка К. Стоев

Фиг. 2. Надпис, поставен от П. Елий Фронто, легионер от XI Клавдиев легион. РИМ-Монтана. Снимка К. Стоев

Фиг. 3. Олтар, посветен на Диана от легионера Хиспаний Виктор. РИМ-Монтана. Снимка К. Стоев

Фиг. 4. Посвещение на Диана и Аполон от романизирания тракиец Юлий Муказен. РИМ-Монтана. Снимка К. Стоев

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. данните у Stoev, 2017: 271 и сл.

² Общо за историята на Монтанския регион и някои по-специфични проблеми на развитието му: Velkov 1992: 395–400; Kabakchieva 2011: 32–48; Rankov 1983: 40–73; Stoev 2016: 34–51.

³ Вж. Kerrie, 1991: 13 за обичайното оформяне на палеографията в надписите от каменоделеца според заготовки на обичаен писмен материал, например папирус, който трябва да е следвал обичайната мода на scriptura monumentalis или cursiva. Извън това обаче, без съмнение, са били възможни вариации според различни тенденции, които са били познати на каменоделеца.

⁴ За него, организационната му структура и датировка на свидетелствата от Монтана вж. Tacheva, 2000, 79 – 93; Stoev, 2022.

⁵ Надписите са издавани частично или в цялост в следните поредици: *Coprus inscriptionum latinorum*, vol. III; *L'annee epigraphique*; Velkov; Aleksandrov, 1994; Lungarova, 2012. В настоящото изложение използваме най-пълния корпус, насочен специално към епиграфиката на Монтана, като надписите са цитирани по него.

⁶ За светилището вж. Velkov et al., 1987: 14–36.

⁷ Nos. 50, 71 може да бъдат датирани в средата на II век, което потвърждава датировката на тази скриптура (Velkov, Aleksandrov, 1994: 25, 34).

⁸ За хипотезата вж. Stoev, 2016.

⁹ За типовете номенклатури вж. общо Stoev, 2017.

ЛИТЕРАТУРА

Велков, В. (1992). *Montana – castra et civitas*. – В: *Годишник на Народния археологически музей*, № 8, 395–340. ISSN 1310-7933.

Велков, В., Г. Александров (1994). *Епиграфски паметници от Монтана и района*. Монтана.

Велков, В., Л. и др. (1987). *Монтана: [Археол. открития и разкопки]*. Т. 1. София: Българска академия на науките.

Кабакчиева, Г. (2013). Античният град Монтана и неговата територия. – В: *Монтана – мост на цивилизации: сборник с доклади и съобщения от националната научна конференция (Монтана, 9–10 юни 2011 г.)*. София, 32–48. ISBN 978-954-378-107-2.

Лунгарова, П. (2012). *Римските култове в провинция Долна Мизия: каталог на паметниците*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN 978-954-524-823-8.

Манов, М., М. Марков (2016). Нов надпис с име на декурион от Монтана. – В: *Нумизматика, сфрагистика, епиграфика*, № 12, 179–188. ISSN 1312-5532.

Стоев, К. (2016). Към военно-административната история на Монтана в римската епоха (I–III в.). – В: *От Монтана до Монтана: един град между древността и настоящето. Доклади от научна конференция, посветена на развитието на град Монтана и региона през вековете, проведена на 17 юни 2016 г.*, с. 34–52. ИБЦТ – БАН. ISBN 978-619-7179-04-0.

Стоев, К. (2017). *Да бъдеш римлянин в Мизия. Антропонимия и просопография на романизираното население в Горна и Долна Мизия*. София: Тендрил. ISBN 978-954-92809-2-0.

Стоев, К. (2022). Елитите от западните и дунавските провинции на Римската империя и тяхната роля в административното и социално-икономическото развитие на Мизия. – В: *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 7. Варна: ЦСИИ, 13–23. ISSN 2534-9244.

Тачева, М. (2000). *Власт и социум в римска Тракия и Мизия*. София: Вулкан-4. ISBN 954-488-040-2.

Петровић, П. (1975). *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*. Београд: Археолошки институт.

Bérard, F. (1989). La cohorte I a Cilicum, la classis Flavia Moesica et les vexillations de l'armée de Mésie inférieure: A propos d'une inscription de Montana.

- In: *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*, 79, 129–138.
<http://www.jstor.org/stable/20187161>.
- Gerov, B.** (1980). *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert. ISBN 902-560-725-X.
- Hübner, E.** (1885). *Exempla scripturae epigraphicae latinae. A Caesaris dictatoris morte ad aetatem Iustiniani*. Berolini: Apud Georgium Reimerum. ISBN 978-3-534-26755-2.
- Keppie, L.** (1991). *Understanding Roman Inscriptions*. London: B. T. Batsford Ltd. ISBN 978-041-515-143-6.
- Lassère, J.-M.** (2006). Manuel d'épigraphie romaine T. 1. L'individu – La cité. T. 2. L'état – Index. – In: *L'antiquité classique*, T. 75, pp. 487–489. Paris: Picard. ISSN 07702817.
- Macmullen, R.** (1982). The Epigraphic Habit in the Roman Empire. – In: *The American Journal of Philology*, V. 103, № 3, pp. 233–246. ISSN 1086-3168.
- Scheidel, W.** (1990). Probleme der Datierung des Costoboceneinfalls im Balkanraum unter Marcus Aurelius. – In: *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, V. 39, № 4, 493–498. DOI: <http://www.jstor.org/stable/4436170>.
- Schmidt, M.** (2003). *Spiegelbilder römischer Lebenswelt*. Berlin: De Gruyter.
- Schmidt, M.** (2004). *Einführung in die lateinische Epigraphik*. Berlin: Wissenschaftliche Buchhandlung.
- Velkov, V., G. Alexandrov** (1988). “Venatio caesariana”: eine neue Inschrift aus Montana (Moesia inferior). – In: *Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*. V. 18, 271–277. ISSN 0069-3715.
- Weber, E.** (1995). *Zur Entstehung der lateinischen Grabinschriften*. Helsinki: Finnish Society of Sciences and Letters, pp. 253–261.

REFERENCES:

- Velkov, V.** (1992): Montana – castra et civitas. – V: *Godishnik na Narodnia arheologicheski muzey*, № 8, 395–340. ISSN 1310-7933.
- Velkov, V., G. Aleksandrov** (1994). *Epigrafski pametnitsi ot Montana i rayona*. Montana.
- Velkov, V., L. i dr.** (1987). *Montana: [Arheol. otkritia i razkopki]*. T. 1. Sofia: Balgarska akademija na naukite.
- Kabakchieva, G.** (2013). Antichniyat grad Montana i negovata teritoria. – V: *Montana – most na tsivilizatsii: sbornik s dokladi i saobshtenia ot natsionalnata nauchna konferentsia (Montana, 9–10 yuni 2011 g.)*. Sofia, 32–48. ISBN 978-954-378-107-2.
- Lungarova, P.** (2012). *Rimskite kultove v provintsia Dolna Mizia: katalog na pametnitsite*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. ISBN 978-954-524-823-8.
- Manov, M., M. Markov** (2016). Nov nadpis s ime na dekurion ot Montana. – V: *Numizmatika, sfragistika, epigrafika*, № 12, 179–188. ISSN 1312-5532.
- Stoiev, K.** (2016). Kam voenno-administrativnata istoria na Montana v rimskata epoha (I–III v.). – V: *Ot Montana do Montana: edin grad mezhdu drevnostta i nastoyashetoto. Dokladi ot nauchna konferentsia, posvetena na razvitiето na grad Montana i regiona prez vekovete, provedena na 17 yuni 2016 g.*, s. 34–52. IBTsT – BAN. ISBN 978-619-7179-04-0.
- Stoiev, K.** (2017). *Da badesh rimlyanin v Mizia. Antroponimia i prosopografia na romaniziranoto naselenie v Gorna i Dolna Mizia*. Sofia: Tendril. ISBN 978-954-92809-2-0.
- Stoiev, K.** (2022). Elitite ot zapadnite i dunavskite provintsii na Rimskata imperia i tyahnata rolya v administrativnoto i sotsialno-ikonomichestkoto razvitie na Mizia. – V: *Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania*. T. 7. Varna: TsSII, 13–23. ISSN 2534-9244.
- Tacheva, M.** (2000). *Vlast i sotsium v rimska Trakia i Mizia*. Sofia: Vulkan-4. ISBN 954-488-040-2.
- Petrovich, P.** (1975). *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*. Beograd: Arheoloski institut.

**SCRIPTURES AND ATTELIERS IN AID OF HISTORICAL
EPIGRAPHY (ON THE EXAMPLE OF TERRITORIUM
MONTANENSIMUM)**

Abstract: *The publication of inscriptions from classical antiquity is of indispensable help to historians and archaeologists. However, for their full integration into historical research, it would be useful to study the very process and circumstances of “edition” of the ancient inscriptions, i.e. what circumstances influenced their making and placement, as well as the specifics of their palaeography (scripturae). The research is based on a particular case, the epigraphic heritage from the area of ancient Montana (territorium Montanensium) was used and it proposes a hypothesis for the distribution of some of the inscriptions as the production of two separate “studios” in the period ca. 150 AD – approx. 235 AD.*

Keywords: *epigraphy; paleography; Lower Moesia; Montana; territorium Montanensium; Roman provinces*

Assoc. Prof. Kalin Stoev, PhD

University of Library Studies and Information Technologies
Institute of Balkans Studies and Center of Thracology – BAS

119, Tsarigradsko shose Blvd.

1784 Sofia, Bulgaria

ORCID: 0009-0008-0541-310X

E-mail: k.stoev@unibit.bg